

УЧИЛИЩНА СРЕДА И АГРЕСИЯ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА УЧЕНИК- СЪУЧЕНИЦИ И УЧЕНИК-УЧИТЕЛ

Диана БАКАЛОВА, Екатерина ДИМИТРОВА,
Виктория НЕДЕВА-АТАНАСОВА

*Институт за изследване на населението и човека
Българска академия на науките*

БЪЛГАРИЯ, гр. София 1113, ул. „Акад. Георги Бончев“, бл. 6

dibakalova@gmail.bg; keiti_d@mail.bg;
vnedevabas@gmail.com

Резюме. В статията се анализират отделни елементи на училищната среда като фактор за проява на различни форми на агресия в българското училище. Проявите на училищна агресия се проучват от гледна точка на ученика и на учителя, на усещането за (не)сигурност на учениците в училище, както и през призмата на отношенията: ученик спрямо съученици, ученик спрямо учители и учители спрямо ученици. Изследването е проведено през декември 2017 г. сред 992 ученици и 115 учители в 18 ОУ, СУ и професионални училища/гимназии в 6 различни по големина градове от различни региони на страната. Конструирани и използвани са 2 различни структурирани въпросника за изследване на агресията в училище – за ученици и за учители. Резултатите от изследването най-общо показват, че влошените взаимоотношения със съученици и учители, както и усещането за несигурност в училищна среда са свързани с по-чести и по-сериозни прояви на агресия. Най-разпространената форма на агресия във взаимоотношенията със съученици и учители е вербалната, както от гледна точка на учениците, така и на учителите. Различия по пол се наблюдават за някои от проявите на агресия.

Ключови думи: агресия; училище; ученици; учители; фактори за агресия; училищна среда.

Студията да се цитира по следния начин:

Бакалова, Д., Димитрова, Е., Недева-Атанасова, В. (2021). Училищна среда и агресия във взаимоотношенията ученик-съученици и ученик-учител. *Психологични изследвания*, том 24, кн. 3, 2021, 307-334. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online).

© Д. Бакалова, Е. Димитрова, В. Недева-Атанасова, 2021

Приноси на авторите в статията:

Диана Бакалова – Резюме, Резултати и Заключение.

Екатерина Димитрова – Теоретична постановка, Дискусия и Литература.

Виктория Недева-Атанасова – Въведение, Дизайн, Методи и Процедура на изследване.

Студията е постъпила през юни 2021

Приета за публикуване през септември 2021

Публикувана през декември 2021

Авторите са прочели и одобрили окончателния вариант на ръкописа.

SCHOOL ENVIRONMENT AND AGGRESSION IN BOTH STUDENT-CLASSMATES AND STUDENT-TEACHER INTERRELATIONS

**Diana BAKALOVA, Ekaterina DIMITROVA,
Viktoriya NEDEVA-ATANASOVA**

*Institute for Population and Human Studies,
Bulgarian Academy of Sciences*

BULGARIA, Sofia 1113, Akad. G. Bonchev St, bl. 6

dibakalova@gmail.bg; keiti_d@mail.bg;
vnedevabas@gmail.com

Abstract. *The aim of this paper is to examine various components of school environment as a factor for manifestation of different forms of aggression in Bulgarian schools. The acts of aggression have been examined in view of both students and teachers, in the perspective of the interrelations: student-classmates, student-teachers and teachers-students, and also in terms of perceived (in) security of the students at school. The study was carried out in December 2017 among 992 students and 115 teachers at 18 primary and secondary schools in 6 Bulgarian towns from different regions of the country. Two structured questionnaires have been developed and used – one for students and one for teachers. The findings show that worsening of interpersonal relations with classmates and teachers, as well as perceived insecurity at school, are associated with more frequent and heavier acts of aggression. In view of both students and teachers, the most widespread form of aggression in the interpersonal relations with classmates and teachers is the verbal one. Some gender differences in aggression were also found.*

Keywords: aggression; school; students; teachers; aggression factors; school environment.

The article can be cited as follows:

Bakalova, D., Dimitrova, E., Nedeva-Atanasova, V. (2021). Uchilishтна среда i agresiya vŭv vzaimoot-nosheniyata uchenik-sŭuchenitsi i uchenik-uchitel. [School environment and aggression in both student-classmates and student-teacher interrelations]. *Psychological Research*, Volume 24, Number 3, 307-334. ISSN 1311-4700 (Print); ISSN 2367-9174 (Online), (in Bulgarian).

Contribution:

Diana Bakalova – Abstract, Results and Conclusion.

Ekaterina Dimitrova – Theoretical Overview, Discussion and Literature.

Viktoriya Nedeva-Atanasova – Introduction, Design, Methods and Procedure.

Submitted – June 2021

Revised – September 2021

Published – December 2021

The authors have read and approved the final manuscript.

ВЪВЕДЕНИЕ

Проявите на агресия в училище са във фокуса на изследователския интерес, но също и в центъра на едни от най-дискутираните проблеми сред обществеността, и особено от педагози, психолози, учители и родители.

За формирането и проявите на агресивността играят роля комплекс от фактори, между които училищната среда, семейството, приятелският кръг, медийните послания, филми, компютърни игри и не на последно място социалните мрежи (Varon, 1977). Постановката на проблема и неговото многостранно изследване изисква систематични и периодично провеждани проучвания сред различните видове училища и в различните класове.

Сериозността на проблемите за агресията и насилието изисква и комплексни фундаментални изследвания за българското училище. Въз основа на тези изследвания и опита от други страни, могат да бъдат диагностицирани и анализирани реалните нива на агресия, личностните особености на агресивните ученици и учители, както и целият контекст на агресивните прояви. На тази база могат да се изграждат системи и програми за превенция и интервенция на агресията и насилието в училище.

ТЕОРЕТИЧНА ПОСТАНОВКА

Повечето изследвания в сферата на детско-юношеската агресия се фокусират върху отделни аспекти и фактори, които влияят върху формиране на агресивно поведение при учениците. Постепенно проявите на агресия са наблюдавани все по-често и при по-малките ученици в началното училище.

Динамиката на съвременния начин на живот, широко развитите комуникационни възможности и особено социалните мрежи са силни фактори за разпространение на различни поведенчески модели, ценностни ориентации, социални представи и нагласи сред най-младите представители на обществото – децата и юношите. Социалното познание и в частност, социалната

психология, е с традиции в изучаването на феномените на агресивността както в емпиричен, така и в теоретичен план.

Агресията като феномен е в полето на изследователското внимание на социалната психология повече от век (вж. за детайлен концептуален анализ Зографова, 2001; 2008). Съществуват различни концептуални модели, които се стремят да дадат цялостно и последователно обяснение на агресивното поведение при човека. Една от най-продуктивните концепции, по отношение на изследване и прилагане на резултатите, е теорията за социалното учене. В тази парадигма се приема, че агресивното поведение възниква и се развива под влияние на различни когнитивни фактори и специфики на социалната среда. Поведение, което многократно е наблюдавано, се научава лесно, моделирайки се от обкръжението, с което човек в повечето време общува както поради свои предпочитания, така и поради действието на конкретни ситуативни фактори (Бандура, 2000). Създават се познавателни модели, включващи и очакваните последици като напр., реакции на социалната среда при агресивни прояви. Картината на агресията става по-комплицирана при ситуации, включващи фрустрация и неудовлетвореност, поради проявата и на афектите (Berkowitz, 1993).

Социалнокогнитивните подходи обръщат значително внимание на развитието на агресивни модели на поведение в ранните фази на детското развитие. За особено важен фактор се смята въздействието на телевизията и видеоигрите. Редица изследвания са посветени на тези фактори. Когнитивни и афективни процеси, детерминиращи агресивното поведение са активизирани чрез натрупаната информация в заучени при предишен опит на личността, сценарии. (Huesmann, 1998; Anderson & Bushman, 2002; Dodge & Coie, 1987; Lösel, Bliesener and Bender, 2007). Според едни от най-цитираните представители на информационно процесуалната изследователска парадигма, Андерсън и Бушман „човешка агресия е всяко поведение, насочено към друг индивид, което се реализира с непо-

средствена цел да причини вреда. Освен това, нападателят трябва да вярва, че поведението му ще навреди на жертвата и че тя е мотивирана да избегне това поведение.“ (Anderson & Bushman, 2002:28).

Съвременните разработки по отношение на агресивността в юношеска възраст акцентират върху приоритета на социално-психологичните фактори (Warburton & Anderson, 2015). Формирането и проявите на агресивност у юношите могат да бъдат функция на неблагоприятия в процеса на социализация, съчетани с някои конституционални психофизични особености (Макдейвид, Харари, цит. по Андреева, 2001). Същевременно социалната активност на личността през този възрастов период е доминирана от желанието и стремежа за себеутвърждаване, намиране на собствения образ и отстояване на собствената личност. Потребността от самоутвърждаване може да се прояви като основен детерминиращ фактор на юношеската агресивност директно или в преобразуван вид. Засиленият стремеж към самоутвърждаване, когато обективните условия не позволяват на юношата да се изяви по социално желателен начин, също може да бъде силен импулс за агресивно поведение (Bellmore and all 2005). Когато условията на средата не насърчават самореализацията на личността и съществуват бариери, у подрастващия възниква страх от невъзможността да се изяви, което го потиска и възпрепятства изграждането на балансирана личностна структура. Социалното обкръжение се възприема негативно, хората и институциите се превръщат в пречка за юношата и неговото съществуване и постепенно у личността се утвърждава цялостна агресивна предиспозиция (Истрофилова, 2014).

Социално-психологични и личностови изследвания се фокусират върху ролята на социалните групи за социализационното развитие на юношите (Деларош, 2011; Agnet, 2013). Поведение, което многократно е наблюдавано сред непосредственото обкръжение, се превръща в модел за действие в подобни ситуации. Сред членове на банда с по-висока вероятност е агресив-

ното поведение, в сравнение със социална среда, в която социалните норми на общуване и толерантни взаимоотношения са с приоритет (Бандура, 2000).

По време на юношеството агресивността се увеличава като поведенческа тенденция, като същевременно по-често се проявява в групи, в които се насърчава този вид прояви, а поради значението, което се отдава на приятелството в тази възраст, индивидът е склонен да пренебрегва нормите, възпитавани в семейството (Tome et al., 2012). Връстниците и приятелските групи стават значимите други. От тези групи юношата заимства модели на поведение и очаква да бъде одобрен от членовете им (Laursen et al., 2000).

Групите от връстници играят съществена роля при формирането на нагласите и представите на юношите за себе си. Първо, приятелите на тяхната възраст им дават възможността да развият социалните си умения и с присъствието си намаляват чувството за самота, често пъти изпитвано в тази възраст. Второ, групата на връстниците създава среда и взаимоотношения както с представители на собствения пол, така и с представители на другия пол. И накрая, въпреки че групата на връстниците изисква конформизъм спрямо своите норми и стандарти, тя създава чувство за сигурност на юношите, в момент, когато те се развиват, започват да се отдалечават от семейството и се стремят към независимостта на възрастни (Ryan, 2001). В лонгитудно изследване проведено от Wijnen et al., сред 1134 юноши от 51 паралелки се установява, че нормите поставени от връстниците се възприемат бързо и променят поведението на индивидуално равнище. Това се случва, тъй като юношата иска или да бъде приет, или да увеличи своята популярност в групата чрез възприемане на поведение, което се оценява положително. За изследваните юноши е характерно, че най-бързо започват да се съобразяват с груповите норми тези от тях, които влизат в нова група и сред непознати връстници. Авторите споделят и друг интересен резултат свързан с агресията в ученическите класове: в класове, в които

доминират норми свързани с агресивно поведение юношите имат склонността да ги възприемат, както и обратното – в класове с ниски, недоминиращи агресивни норми юношите не проявяват склонност да възприемат агресивното поведение на груповите членове. И все пак се оказва, че немалка част от паралелките правят преход към задаване на по-агресивни норми, тъй като „фактът, че агресията се увеличава, може да се обясни с „разликата в зрелостта“, която изпитват юношите, които се чувстват биологично зрели, но все още не получават права и привилегии, подобни на възрастните индивиди в обществото. Участието в агресивни действия е начин тези юноши да получат статут, подобен на възрастен, сред своите връстници“ (Wijnen et al., 2016: 5).

За юношеската възраст е характерна и агресия между момчета и момичета. Изследване на Световната здравна организация сред почти 162 000 ученици показва, че между 37–69% от момчетата и 13–32% от момичетата са участвали в сбиване (Pickett et al., 2005). Немските изследователи Krahe & Busching правят лонгитудно изследване сред 1854 юноши, чиято средна възраст е 13 години, и търсят връзка между нормативните вярвания по отношение на две от формите на агресия – физическа и релационна. Те установяват, че момчетата показват по-високи нормативни вярвания по двете форми на агресия от момичетата. Разликите между половете обаче са по-изразени по отношение на физическа агресия. В периода на тригодишното проучване данните показват, че с годините нормативните вярвания по отношение на физическата агресия намаляват за сметка на тези спрямо релационната. И все пак момчетата са по-одобряващите и двете форми на агресия. Констатира се пряка връзка между нормативните вярвания и поведението (Krahe & Busching, 2014).

Юноши, които още в ранна детска възраст са били подложени на физически и психически тормоз, в по-късен етап от своето развитие също могат да развият склонност към агресивни прояви. Родителското отхвърляне, изпадането в безпричин-

на ярост, суровите и студени взаимоотношения, непоследователността в методите на възпитание и дисциплина спрямо детето, способстват то да изпитва емоционален дискомфорт, в чиято основа стои чувството за отхвърленост. Отхвърлените деца нерядко израстват като агресивни юноши (Geen, 2001). Според някои научни изследвания поведението на родителите се асоциира директно или индиректно (чрез изграждане на себеконтрол) с емоционалните и поведенческите (напр., делинквентност, агресия) проблеми на юношите (Finkenauer, Engels & Baumaster, 2005).

В различни класификации агресивните поведения се разграничават по тяхната цел, форма и начин на реализиране – директна и индиректна агресия; физическа и вербална; активна/пасивна; проактивна/инструментална и реактивна/враждебна; изместена, и др. (Buss 1961; Bjorkqvist, 1992; Vitaro, Brendgen & Barker, 2006; Olweus & Limber, 2010).

Към физическата агресия се отнасят действията, включващи физически контакт или намерение за такъв контакт с цел причиняване на физическа вреда. Физическата агресия може да се прояви в по-леки или по-тежки изяви. Пример за леките прояви на физическа агресия в училище са: бутане, спъване, дърпане, блъскане/затръшване на враги, чупене/увреждане на лични вещи, и др. Сред тежките прояви на физическа агресия са: удряне, блъскане, ритане или хапане на съученик, а сред много тежките – нанасяне на побой над съученик/съученици с физически травми, рани или синини (Кръстев 2011; Шумкова 2006; Калчев 2003). Особено внимание в изследвания се отдава на т.нар релационна или отношенческа /relational/ агресия. Различни прояви като подигравки, дразнене, осмиване, злословия и клоки влизат в този вид агресия.

Една от най-разпространените форми на индиректна агресия в училище е разпространението на слухове и клоки с цел унижение и изолация на съученик/съученици от класа. В релационната агресия може да се включва опит за увреждане на приятелските отношения на жертвата, да я изоли-

рат от групата с цел нараняване или установяване на контрол. В тази връзка Worner & Hill изследват 245 ученици от 8 до 13 годишна възраст, чрез лонгитюден подход. Те искат да установят какво е тяхното нормативно убеждение по отношение на релационната агресия. Резултатите показват, че с преходът към средното училище се повишава одобрението по отношение на релационната агресия и индивидуалните норми на учениците предсказват използване на този тип агресия в бъдеще. Също така се констатира, че онези индивиди, чиито групи от връстници подкрепят релационната агресия, стават все по-агресивни. Съществува връзка между релационната агресия и статуса сред връстниците, тъй като в ранна юношеска възраст релационно агресивните младежи се възприемат от своите връстници като популярни - асоциация, която се засилва през юношеския период (Werner & Hill, 2010).

Разграничаването на физическата, вербалната и индиректната агресия има и възрастови аспекти. Според К. Бьорквист трите вида агресия са не само три различни агресивни стратегии, но и три фази в развитието на агресията, които частично се припокриват (Bjorkqvist, 1992). От социална гледна точка, агресията по правило се разглежда като неприемлива форма на поведение и постепенното осъзнаване на този факт от децата води до промяна на агресивните стратегии към не толкова очевидни форми. Малките ученици, които все още не са развили достатъчно вербални или социални умения, разчитат предимно на физическата агресия. Момчетата, които са по-активни и често физически по-силни, е по-вероятно да използват физическа агресия, докато за момичетата е по-типично отдръпването от ситуацията или търсенето на помощ. С развитието на речта и

вербалните умения се появяват все повече средства за изразяване на агресията, Поради социално неприемливия характер на физическата агресия, тя започва по-често да се замества с вербална и индиректна.

Други видове, според целта на агресивните прояви, са враждебната и инструментална агресия. Враждебната агресия се предизвиква от гневни емоции и целта е нанасяне на вреда, напр., ученик напада свой съученик поради неприязън или емоции, възникнали след понесена предишна агресия. Инструменталната агресия представлява средство за постигане на „неагресивни“ цели, напр., ученик вреди на свой съученик, като издава лична информация, която може да го изложи в очите на връстниците и др. (Rigby, 1997).

ДИЗАЙН, МЕТОДИ И ПРОЦЕДУРА НА ИЗСЛЕДВАНЕ

Основна цел на настоящото изследване е да се проучат и анализират отделни елементи на училищната среда като контекст за проява на различни форми на агресия в българското училище.¹

Проявите на агресия в училище се изследват и анализират от гледна точка на ученици и учители, на усещането за (не) сигурност на учениците, както и през призмата на отношенията: - ученик спрямо връстници; - ученик спрямо учители; - учители спрямо ученици.

Xunomezа I. Въз основа на литературния обзор се предполага, че фактори като влошени взаимоотношения с връстниците, негативни междуличности отношения ученик – учител, както и усещането за несигурност в училищна среда са пряко свързани с повишаване на агресията сред учениците в различните ѝ форми.

¹ Изследването е проведено по проект „Изследване на проявите на агресия и насилие в училище – форми, фактори и мотиви“, с ръководител проф. д-р Йоланда Зографова и членове: проф. д-р Антоанета Христова, доц. д-р Диана Бакалова, гл.ас.д-р Виктория Недева-Атанасова, гл. ас. д-р Росица Рачева, гл. ас. д-р Зорница Тоткова, гл. ас. д-р Екатерина Димитрова и ас. Борян Андреев. Проектът е финансиран от Министерство на образованието и науката.

Хипотеза 2. Относно различията по пол се очаква, че физическата агресия е по-често срещана сред момчетата, в сравнение с момчетата. За момчетата се допуска, че са по-характерни вербалните и индиректни форми на агресия, в сравнение с момчетата (по Bjorkqvist, 1992; Калчев, 2003).

Хипотеза 3. Предполагаме, че най-разпространена във взаимоотношенията учител-ученик и ученик-учител е психологическата, индиректната и вербалната форма на агресия поради изразената йерархичност в тези отношения, свързани с нормативния характер на училищната среда и страха от санкция при социално неприемливи прояви на физическа агресия.

Изследването е проведено през декември 2017 г. сред 992 ученици и 115 учители

в 18 училища в България – 6 професионални училища/гимназии, 6 основни училища (ОУ) и 6 средни училища (СУ). Училищата са избрани на случаен принцип в 2 големи, 2 средни и 2 малки града от различни региони на страната. Във всяко професионално училище/гимназия е изследвана по 1 паралелка от 8-ми и от 10-ти клас, във всяко ОУ – по 1 паралелка от 4-ти и 6-ти клас, а във всяко СУ – по 1 паралелка от 4-ти, 6-ти, 8-ми и 10-ти клас.

Разпределението на учениците и учителите по пол и вид училище, и на учениците по клас, е както следва (вж. табл. 1, 2 и 3):

Разпределението на изследваните ученици по пол и възраст/клас е относително равномерно. Но разпределението на изследваните учители по пол не е равномерно и преобладават жените, пред-

ТАБЛИЦА 1. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ И УЧИТЕЛИТЕ ПО ПОЛ

TABLE 1. DISTRIBUTION OF STUDENTS AND TEACHERS BY GENDER

Изследвани лица	Момчета/Мъже	Момичета/Жени	Общо
Ученици	483 (49%)	496 (51%)	979
Учители	8 (7%)	107 (93%)	115

ТАБЛИЦА 2. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ И УЧИТЕЛИТЕ ПО ВИД УЧИЛИЩЕ

TABLE 2. DISTRIBUTION OF STUDENTS AND TEACHERS BY TYPE OF SCHOOL

Изследвани лица	Основно училище	Средно училище	Професионално училище / гимназия	Общо
Ученици	301 (31%)	420 (43%)	258 (26%)	979
Учители	36 (31%)	51 (44%)	28 (24%)	115

ТАБЛИЦА 3. РАЗПРЕДЕЛЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ ПО КЛАС

TABLE 3. DISTRIBUTION OF STUDENTS BY CLASS

4-ти клас	6-ти клас	8-ми клас	10-ти клас	Общо
230 (23%)	273 (28%)	257 (26%)	219 (22%)	979

вид спецификата на професията. Възрастта на учителите варира от 22 до 64 г. ($M = 47$ г.).

Общият брой на изследваните лица в анализа варира ($N=978-992$), тъй като не всички изследвани ученици са отговорили на всички въпроси.

За целите на проучването са конструирани два въпросника за изследване на агресията в училище, като единият е предназначен за попълване от ученици, а другият – от учители. И двата въпросника са подготвени и разпространени за попълване в онлайн вариант. Въпросникът за ученици се състои от общо 70 въпроса, които са идентични за учениците от всички класове (4, 6, 8 и 10 клас). Формулирани са кратко, ясно и достъпно така, че не само да осигурят добро разбиране от страна и на най-малките ученици, но и да позволят попълване в рамките на 1 учебен час и сравнение в проявите на агресия между различните класове. Поради многоаспектността на агресията и поради възрастовите особености на учениците, въпросникът за ученици включва предимно опростени номинални и ординални скали, като всеки от изследваните конструкти (вкл. фактори, мотиви и форми на агресия) се измерват с помощта

на най-много 3 айтема. Повечето въпроси/твърдения са с възможност за множествен избор, а много от въпросите са от полузатворен тип (с възможност за свободен отговор в опция „друго“), което предпоставя използването предимно на описателни статистически методи.

По-долу са представени факторите и примерни айтеми от въпросника за ученици, включени в анализа (вж. табл. 4).

Въпросникът за учители се състои от 33 айтема. Той също съдържа въпроси от затворен или полузатворен тип с множествен или единичен избор. Конструиран е така, че да позволява сравнение с данните, получени от учениците.

По-долу са представени факторите и примерни айтеми от въпросника за учители, включени в анализа (вж. табл. 5).

Данните от изследването се обработват с помощта на статистически пакет SPSS – версия 25. Използвани са следните статистически методи за анализ: описателна статистика – дялово и честотно разпределение, крос-таблицы; корелационен анализ (2-tailed Pearson Correlation Test); Т-тест за независими извадки и Т-тест за сравнение по двойки (Independent Samples T-test; Paired Samples T-test).

ТАБЛИЦА 4. ФАКТОРИ И ПРИМЕРНИ АЙТЕМИ ОТ ВЪПРОСНИКА ЗА УЧЕНИЦИ

TABLE 4. FACTORS AND SAMPLE ITEMS FROM THE STUDENT QUESTIONNAIRE

Фактори	Примерни айтеми
Сигурност в училище	Носиш ли в училище нещо, с което да се защитиш, ако те нападнат?
Ценностни нагласи към училище	Какво е най-важно за теб в училище?
Причини за раздразнителност в училище	Какво те дразни най-много в училище?
Взаимоотношения в клас	Разбираш ли се добре със съучениците от твоя клас?
Агресия от учител към ученик	Случвало ли се е учител да те нарича с обидни думи?
Агресия от ученик към учител	Случвало ли се е да заплашиш учител, който те е предизвикал?
Уважение към учителите	Има ли учители, които много уважаваш?
Агресия към други ученици	В училище ми се е случвало да блъсна, ритна или ударя съученик.
Агресия от други ученици към ученика	Случвало се е съучениците ми да ме набият.

ТАБЛИЦА 5. ФАКТОРИ И ПРИМЕРНИ АЙТЕМИ ОТ ВЪПРОСНИКА ЗА УЧИТЕЛИ

TABLE 5. FACTORS AND SAMPLE ITEMS FROM THE TEACHER QUESTIONNAIRE

Фактори	Примерни айтеми
Агресия от ученик към учител	Колко често Ви се е случвало ученик от Вашето училище да Ви се подиграва или дразни с неприлични жестове/поведение?
Агресия от учител към ученик	Колко често се е случвало в отговор на провокация от ученик от Вашето училище, Вие да го наричате с обидни думи?
Тормоз между ученици	Колко често учениците във Вашето училище, които тормозят свои съученици, ги изключват/изолират от общи занимания?
Училищна среда	Според Вас, до каква степен училищната среда като фактор влияе върху формирането на агресивност и агресивно поведение при учениците? Какво от училищната среда влияе най-силно върху формирането на агресивност и агресивно поведение на учениците?

РЕЗУЛТАТИ

УЧИЛИЩНАТА СРЕДА И НЕЙНИТЕ ОСОБЕНОСТИ КАТО ФАКТОР ЗА АГРЕСИЯ

За целите на изследването са проучени множество фактори, които според научната литература и редица изследвания в областта, са доказано значими по отношение на формирането и проявите на агресия. Изследвано е мнението на учителите относно влиянието на училищната, извънучилищната и семейната среда, ме-

диите, здравословното състояние на учениците, социално-икономическия статус и толерантността на обществото към насилие.

Резултатите от Т-тест за сравнение по двойки показват значими различия в силата на влияние на изследваните фактори за формиране на агресивност и агресивно поведение на учениците (вж. фиг. 1). За училищната среда като фактор се установяват статистически значими различия с всички останали фактори.

ФИГУРА 1. ФАКТОРИ ЗА ФОРМИРАНЕ НА АГРЕСИВНОСТ И АГРЕСИВНО ПОВЕДЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ (СРЕДНИ СТОЙНОСТИ - M)

FIGURE 1. FACTORS FOR DEVELOPMENT OF AGGRESSION AND AGGRESSIVE BEHAVIOR IN STUDENTS (MEAN VALUES - M)

Анализът на данните показва, че според учителите, училищната среда като фактор за формиране на агресивност и агресивно поведение се нарежда на предпоследно място по важност. Според учителите, най-силно е влиянието на семейството, следвано от приятелите извън училище. По-нататък се нареждат толерантността на обществото към насилие, медиите, извънучилищните занимания на учениците и социално-икономическото положение в страната и здравословното състояние на ученика.

Сред особеностите на самата училищна среда, в отговорите си преподавателите най-често посочват като фактор проблемните взаимоотношения между учениците (вж. табл. 6). На второ място нареждат намесата на родителите в работата на учителя, следвани от прекалено големия брой ученици в класовете. След това посочват влиянието на липсата на индивидуално отношение към ученика поради голяма натовареност на учителя, обема/сложността на учебния материал и липса на достатъчно физическо пространство в клас-

ните стаи. На последно място поставят недостатъчната психологическа подкрепа от училищния психолог/педагогическия съветник и лошата материална база в училище. Много нисък дял от учителите твърдят, че особеностите на училищната среда не оказват влияние върху агресията на учениците.

При свободните отговори на учителите преобладават тези, свързани с липсата на достатъчно ефективни механизми за коригиране на агресивно и проблемно поведение (вкл. употреба на забранени вещества); наличието на търпимост спрямо проблемни ученици и високо конкурентната среда в училище.

СИГУРНОСТ В УЧИЛИЩЕ И АГРЕСИЯ

Потребността от сигурност е база в йерархията на човешките потребности (Maslow, 1959). Семейната среда е основен източник за емоционалната и физическата сигурност на децата в доучилищна възраст. Но в училищна възраст за удовлетворяване на тази потребност е необходимо да се грижи и училището. Изграждането на без-

ТАБЛИЦА 6. КАКВО ОТ УЧИЛИЩНАТА СРЕДА ВЛИЯЕ НАЙ-СИЛНО ВЪРХУ ФОРМИРАНЕТО НА АГРЕСИВНОСТ И АГРЕСИВНО ПОВЕДЕНИЕ НА УЧЕНИЦИТЕ? (МНОЖЕСТВЕН ОТГОВОР)

TABLE 6. WHAT ARE THE FACETS OF SCHOOL ENVIRONMENT THAT INFLUENCE THE DEVELOPMENT OF AGGRESSIVENESS AND AGGRESSIVE BEHAVIOR IN STUDENTS? (MULTIPLE RESPONSE)

Отговори на учители	N / % от отг.
Проблемни взаимоотношения между ученици	78 (68%)
Намеса на родителите в работата на учителя	56 (49%)
Прекалено голям брой ученици в класовете	52 (45%)
Липса на индивидуално отношение към ученика, поради голяма натовареност на учителя	33 (29%)
Обем/сложност на учебния материал	31 (27%)
Липса на достатъчно физическо пространство в класните стаи	21 (18%)
Недостатъчна психологическа подкрепа от училищния психолог/ педагогически съветник	8 (7%)
Лоша материална база в училището	5 (4%)
Друго (посочете какво)	5 (4%)
Нищо от училищната среда не влияе	3 (3%)
Общо	115

опасна, позитивна и подкрепяща училищна среда без агресия и тормоз е сред приоритетите на съвременната образователна система.

На въпроса с множествен избор „Какво те притеснява най-много в училище?“ близо половината от учениците отговарят, че нищо не ги притеснява (вж. табл. 7). Най-голям дял от тези, които се чувстват притеснени в училище, посочват като причина за това страха от подигравки. На следващо място се нарежда страха от избягване/изолация от страна на съучениците, следвано от страха от кръсъци, побой от някой от училище и побой от външен за училището човек. Относително нисък дял от изследваните ученици са посочили други отговори в свободен текст, като например, страх от получаване на ниска оценка, страх от тест/изпит, страх от реакцията на родителите при проблеми в училище, притеснение

от лошо отношение на учителите. Сред отговорите в графа „друго“ не се срещат отговори, свързани с притеснения за физическата сигурност на учениците извън предварително формулираните отговори.

Оказва се, че много висок дял (92%) от учениците никога не са носили в училище нещо, с което да се защитят, ако ги нападнат. Само 4% посочват, че са имали средство за самозащита веднъж, 3% – често, а 1% – повече от веднъж. Според обобщените данни, общо 8% от учениците са били със средство за самозащита в училище поне веднъж.

Резултати от корелационен анализ показват наличие на значима връзка между носенето на средство за самозащита в училище и проявите на вербална, психологическа и физическа агресия от страна на ученика към учители и съученици (вж. табл. 8).

Таблица 7. Какво те притеснява най-много в училище? (множествен отговор)

TABLE 7. WHAT BOTHERS YOU AT SCHOOL THE MOST? (MULTIPLE RESPONSE)

Отговори на ученици	N / % от отг.
нищо не ме притеснява	462 (47%)
да не ми се подиграват	348 (36%)
да не ме избягват съучениците	209 (21%)
да не ми кръсчат	139 (14%)
да не ме набие някой от училище	111 (11%)
да не влезе да ме набие някой външен човек	58 (6%)
друго (моля, посочи какво)	46 (5%)
Общо	978

Таблица 8. Връзка между носенето на средство за самозащита и проявите на агресия в училищна среда (PEARSON CORRELATION, $p < 0.01$; $n = 992$)

TABLE 8. CORRELATION BETWEEN WEARING A SELF-DEFENSE WEAPON/TOOL AND AGGRESSIVE ACTS AT SCHOOL (PEARSON CORRELATION, $p < 0.01$; $n = 992$)

Агресия към учител	R	p	Агресия към ученик	R	p
Заяждане с учител, който те е предизвикал	.180	.000	Подиграване или дразнене на съученик	.114	.000
Заплашване на учител, който те е предизвикал	.191	.000	Заплашване на съученик	.191	.000
Замерване на учител, който те е предизвикал	.101	.001	Блъскане, ритане, удряне на съученик	.191	.000
Ударяне на учител, който те е предизвикал	.236	.000	Побой над съученик	.224	.000

От таблицата по-горе е видно, че най-силно изразена е тази връзка с проявите на по-тежките форми на физическа агресия (удряне на учител и побой над съученик), следвана от проявите на психологическа агресия (заплаха към учител/съученик).

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В УЧИЛИЩНА СРЕДА И АГРЕСИЯ

Както стана ясно по-горе, проблемните взаимоотношения между учениците се определят от учителите като един от основните фактори на училищната среда за формиране на агресивност и агресивно поведение. Но както проблемните взаимоотношения между ученици, така и тези между учител и ученик, са ключов компонент от общата картина на отношенията в училищна среда. Поради тази причина, по-долу са представени детайлни резултати за тези двустранни отношения, как-

то през призмата на учениците, така и на учителите.

Най-голям дял от изследваните ученици посочват, че се разбират с всички или поне с повечето си съученици от класа. Значително по-малко са тези, които не се разбират с някои или повечето си съученици. А само 1% онези, които не се разбират с никого (вж. табл. 9).

Обобщените резултати показват, че 79% от учениците се чувстват добре интегрирани в класа си, 15% - донякъде интегрирани, а 7% - в една или в друга степен аутсайдери.

Резултати от корелационен анализ показват, че нарастването на броя съученици, с които ученикът не се разбира, се свързва значимо, макар и относително слабо, с някои прояви на агресия спрямо учители и съученици като подиграване, дразнене или заплашване на съученици, замерване на учител, удряне на съученик или учител (вж. табл. 10).

ТАБЛИЦА 9. РАЗБИРАШ ЛИ СЕ ДОБРЕ СЪС СЪУЧЕНИЦИТЕ ОТ ТВОЯ КЛАС?

TABLE 9. ARE YOU ON GOOD TERMS WITH STUDENTS FROM YOUR CLASS?

Отговори на ученици	N (%)
С всички се разбирам	431 (44%)
С повечето се разбирам	338 (35%)
С някои се разбирам, с други не се разбирам	142 (15%)
С повечето не се разбирам	61 (6%)
С никого не се разбирам	7 (1%)
Общо	979

ТАБЛИЦА 10. ВРЪЗКА МЕЖДУ НЕРАЗБИРАТЕЛСТВОТО СЪС СЪУЧЕНИЦИ И ПРОЯВИТЕ НА АГРЕСИЯ В УЧИЛИЩНА СРЕДА (PEARSON CORRELATION, $P < 0,01$; $N = 992$)

TABLE 10. CORRELATION BETWEEN MISUNDERSTANDING WITH CLASSMATES AND AGGRESSIVE ACTS AT SCHOOL (PEARSON CORRELATION, $P < 0,01$; $N = 992$)

Агресия към учител	R	p	Агресия към ученик	R	p
Заяждане с учител, който те е предизвикал	.013	.678	Подиграване или дразнене на съученик	.088	.006
Заплашване на учител, който те е предизвикал	.040	.206	Заплашване на съученик	.074	.021
Замерване на учител, който те е предизвикал	.081	.012	Блъскане, ритане, удряне на съученик	.077	.016
Ударяне на учител, който те е предизвикал	.070	.029	Побой над съученик	.041	.202

Най-общо, наблюдава се следната тенденция: с нарастване на броя съученици, с които ученикът не се разбира, увеличават се и проявите на по-лека форма на физическа агресия спрямо съученици и учители, както и на вербална и релационна агресия спрямо съученици. Подобна тенденция не се наблюдава по отношение на по-тежката форма на физическа агресия (т.е. побой) спрямо съученик, както и по отношение на вербалната и релационна агресия спрямо учител.

АГРЕСИЯ И ТОРМОЗ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ УЧЕНИЦИ

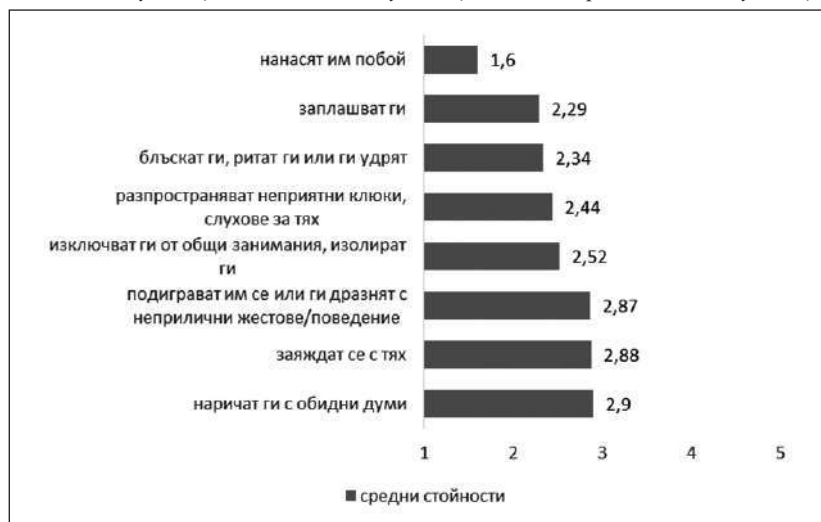
Почти всички учители (99%) споделят, че в училището, в което работят, има ученици, които тормозят и/или са тормозени от съученици. Единици са тези, които отричат съществуването на тормоз между ученици. Повече от 1/3 смятат, че средно 3–5 на 100 ученика тормозят и/или са обект на тормоз от свои съученици.

Резултати от Т-тест за сравнение по двойки относно формите на агресия и

тормоз между ученици *през погледа на учителите*, показват, че няма статистически значими различия в честотата на различни прояви на вербална агресия – обиждане, заяждане и подигравки/дразнене на съученици с неприлични жестове. Според учителите, честотата на тези прояви на вербална агресия е значимо по-висока от тази на всички останали изследвани прояви на агресия между ученици - индиректна, психологическа и физическа агресия (изолиране, разпространяване на клюки/слухове, блъскане/ритане/удряне, заплашване). Според данните от въпросника за учители, по-тежката форма на физическа агресия (т.е. нанасяне на побой) се случва значимо по-рядко между учениците от останалите форми на агресия (вж. фиг. 2).

Все пак, трябва да се има предвид, че средната честота на всички прояви на тормоз между ученици, посочвани от учителите, е в диапазона между „рядко“ и „понякога“, т.е. относително ниска средна честота.

Колко често учениците, във Вашето училище, които тормозят свои съученици:

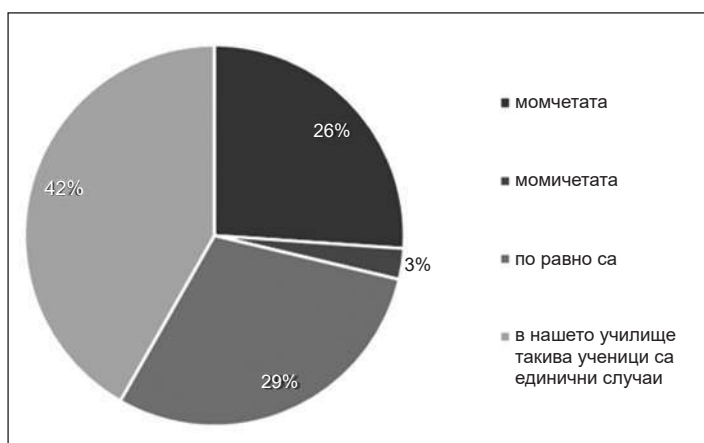
Фигура 2. Форми на тормоз сред ученици, според учителите (средни стойности - М)

FIGURE 2. FORMS OF BULLYING AMONG STUDENTS, ACCORDING TO TEACHERS (MEAN VALUES - M)

Много от учителите не отчитат *полови различия* при учениците, които са субект и/или обект на тормоз, или твърдят, че такива ученици са само единични случаи в тяхното училище. Но не са малко и учителите, които посочват полови различия при тормоза, с превес на момчетата (фиг. 3а и 3б).

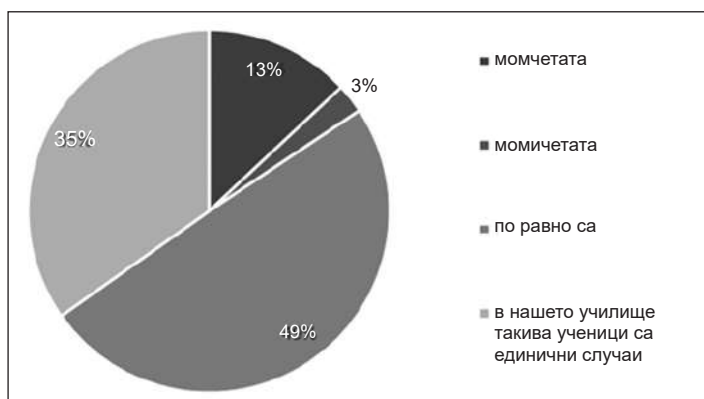
Според повече от половината от *отговорите на изследваните ученици*, на тях им се е случвало да защитят някой по-слаб от тях, което е индикатор както за техните собствени действия, така и за това, че за-

щитените ученици са били обект на агресия. Най-честата форма, която учениците посочват, че проявяват, е вербалната релационна агресия - подиграване или дразнене на съученик. Физическата агресия - блъскане, ритане или удряне на съученик, заплахи към съученик и побой на съученик, е относително по-рядко посочвана от учениците. В около една трета от отговорите си учениците твърдят, че не са проявявали нито едно от посочените поведения (вж. табл. 11).

ФИГУРА 3А: Ученици, които тормозят съученици (СПОРЕД УЧИТЕЛИТЕ)

FIGURE 3A: BULLIES (ACCORDING TO TEACHERS)

ФИГУРА 3Б. Ученици, които са обект на тормоз (СПОРЕД УЧИТЕЛИТЕ)

FIGURE 3B. BULLIED (ACCORDING TO TEACHERS)

ТАБЛИЦА 11. В училище ми се е случвало: (множествен отговор)

TABLE 11. IT HAPPENED TO ME AT SCHOOL: (MULTIPLE RESPONSE)

Отговори на ученици	N / % от отг.
да защита някой по-слаб	526 (54%)
не се е случвало нито едно	345 (35%)
да се подигравам или да дразня съученик	195 (20%)
да блъсна, ритна или ударя съученик	123 (13%)
да заплаша съученик	94 (10%)
да набия съученик	93 (10%)
Общо	978

ТАБЛИЦА 12. Случвало се е съучениците ми: (множествен отговор)

TABLE 12. IT HAPPENED TO MY CLASSMATES: (MULTIPLE RESPONSE)

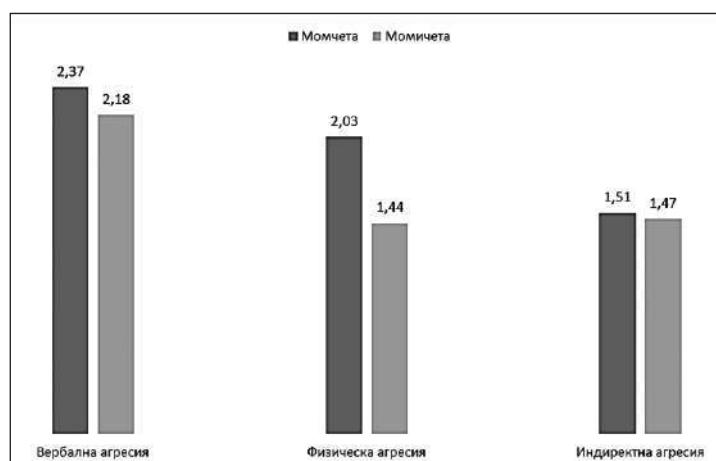
Отговори на ученици	N / % от отг.
не се е случвало нито едно	449 (46%)
да ми се подиграват или да ме дразнят	320 (33%)
да ме защитят от побойник	237 (24%)
да ме избягват	151 (15%)
да ме блъскат, ритат или ударят	86 (9%)
да ме заплашват	80 (8%)
да ме набият	41 (4%)
Общо	978

В близо $\frac{1}{3}$ от отговорите си учениците разкриват, че са били *обект* на подигравки или дразнене от страна на свои съученици, а в почти $\frac{1}{4}$ от отговорите – че им се е случвало да бъдат защитени от агресор. Значително по-малко са учениците, които споделят, че са били игнорирани от съученици, блъскани, ритани или удряни, заплашвани или бити. Все пак, почти половината от изследваните ученици твърдят, че не са попадали в нито една от изброените ситуации (вж. табл. 12).

Обобщените резултати от фигурата по-горе показват, че повече от половината ученици твърдят, че са били жертва на физически, вербален или психически тормоз от страна на съученици.

Резултати от Т-тест за независими извадки показват значими *различия по пол* в проявите на физическа и вербална агресия сред учениците. Момчетата по-често крещят, обиждат или псуват, по-често заплашват и по-често участват в сбивания, в сравнение с момичетата. Същевременно, значими различия в проявите на индиректна агресия между момчета и момичета не се наблюдават (вж. фиг. 4).

Момчетата са по-често не само агресори, но и *жертви* на почти всички изследвани форми на агресия в училище от момичетата, с изключение на избягването от страна на съученици като проява на индиректна/ психологическа агресия, от която страдат по-често момичетата.

ФИГУРА 4. Полови различия във формите на агресия сред ученици (според отговорите на самите ученици)

FIGURE 4. GENDER DIFFERENCES IN THE FORMS OF AGGRESSION AMONG STUDENTS (ACCORDING TO THE STUDENTS)

ТАБЛИЦА 13. Връзка между агресията от страна на съученици и агресията от страна на ученикът – „жертва“ спрямо учители и съученици (PEARSON CORRELATION, $p < 0.01$; $N=992$)

TABLE 13. CORRELATION BETWEEN AGGRESSION BY CLASSMATES AND AGGRESSION BY THE STUDENT – “VICTIM” TOWARDS TEACHERS AND CLASSMATES (PEARSON CORRELATION, $p < 0.01$ $N=992$)

Агресия към учител	<i>R</i>	<i>p</i>	Агресия към ученик	<i>R</i>	<i>p</i>
Заяждане с учител, който те е предизвикал	.123	.000	Подиграване или дразнене на съученик	.223	.000
Заплашване на учител, който те е предизвикал	.099	.004	Заплашване на съученик	.156	.000
Замерване на учител, който те е предизвикал	.117	.001	Блъскане, ритане, удране на съученик	.185	.000
Ударяне на учител, който те е предизвикал	.085	.014	Побой над съученик	.127	.000

Резултати от корелационен анализ демонстрират, че проявите на агресия от страна на съученици са значимо свързани с прояви на агресия от страна на ученикът – „жертва“ спрямо учители и съученици, най-вече с проявите на вербална агресия спрямо съученици. Не толкова ясно изразена е връзката с проявите на психологическа и физическа агресия към учители и съученици (вж. табл. 13).

С други думи, при ученици, които са били обект на поне една от формите на агресия от страна на съученици, нараства вероятността за проява на агресия спрямо учители и съученици, най-вече на вербална агресия спрямо съученици. И обратното – ученици, които проявяват някаква форма на агресия спрямо учители и съученици, е по-вероятно да станат обект на агресия от страна на съученици.

АГРЕСИЯ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА УЧЕНИК-УЧИТЕЛ

Близо $\frac{3}{4}$ от учениците твърдят, че не са проявявали никаква форма на агресия към учителите си и че не са били обект на агресия от страна на учителите. Сред проявите на агресия от ученик към учител и от учител към ученик, според мнението на изследваните ученици, преобладават случаите на вербална агресия – заяждане с учител, в отговор на провокация от негова страна и наричане на ученик с обидни думи. Значително по-рядко учениците споделят за случаи на психологическа и физическа агресия във взаимоотношенията с учителите, т.е. да заплашат и да бъдат заплашвани от учител, да замерят с нещо или да ударят учител, който ги е предизвикал или да бъдат ударени от учител. Все пак, според учениците, проявите на психологическа и физическа агресия се наблюдават по-често от страна на учителите спрямо тях, отколкото обратното. Оказва се, че повече от $\frac{1}{4}$ от изследваните ученици и учители са проявявали някаква форма на агресивно поведение един спрямо друг, независимо от това дали са били провокирани (вж. табл. 14).

Данните по пол показват, че момчетата значимо по-често проявяват физическа и психологическа агресия по отношение на учителите и са обект на такава от тяхна страна в сравнение с момчетата. За вербалната агресия спрямо/от страна на учи-

тели не се наблюдават значими различия по пол в отговорите на учениците.

При данните, получени от учителите, също се установяват значими различия в честотата на проявите на агресия от страна на учениците към тях (вж. фиг. 5).

Според изследваните учители, те са обект на прояви на вербална и невербална, индиректна агресия от страна на ученици значимо по-често, отколкото на физическа агресия. Заяждането като форма на вербална агресия, следвано от подигравки или дразнене с неприлични жестове/поведение, се манифестира значимо по-често от учениците, в сравнение с всички останали изследвани прояви на агресия, най-вече в сравнение със случаи на замеряне, блъскане, удряне или ритане на учител. Учителите твърдят, че заплашването като проява на психологическа агресия, наричането с обидни думи като проява на вербална агресия и разпространяването на неприятни клюки и слухове за тях като проява на индиректна агресия от страна на учениците, се среща значимо по-често от проявите на физическа агресия, но по-рядко от другите изследвани прояви на вербална и психологическа агресия (заяждане и подигравка/дразнене). Все пак, трябва да се има предвид, че средната честота на всички разгледани прояви на агресия от ученик към учител, според самите учители, е относителна ниска (между „никога“ и „рядко“).

Таблица 14. Случвало ли се е: (множествен отговор)

TABLE 14. HAS IT HAPPENED: (MULTIPLE RESPONSE)

Отговори на ученици	N / % от отг.	Отговори на ученици	N / % от отг.
да се заяждаш с учител	257 (26%)	учител да те нарича с обидни думи	190 (19%)
да заплашиш учител	28 (3%)	учител да те заплаши	98 (10%)
да замерваш с нещо учител	26 (3%)	-	-
да удариш учител	19 (2%)	учител да те удари	58 (6%)
нито едно	718 (73%)	нито едно	706 (72%)
Общо	978	Общо	978

Колко често Ви се е случвало ученик от Вашето училище:

Фигура 5. Прояви на агресия от ученик към учител, според учителите (средни стойности - M)

FIGURE 5. AGGRESSIVE ACTS OF STUDENTS TO TEACHERS, ACCORDING TO TEACHERS (MEAN VALUES - M)

Колко често се е случвало в отговор на провокация от ученик от Вашето училище, Вие:

Фигура 6. Прояви на агресия от учител към ученик, според учителите (средни стойности - M)

FIGURE 6. AGGRESSIVE ACTS OF TEACHERS TO STUDENTS, ACCORDING TO TEACHERS (MEAN VALUES - M)

Решихме да изследваме и това дали *отношението на учителите към учениците* може да е основен фактор за проява на агресия от страна на учениците в училище. Резултатите показват значими различия и в

това отношение, *според мнението на учителите* (вж. фиг. 6).

Учителите посочват, че в отговор на провокация, значимо по-често им се е случвало да засрамят ученик пред оста-

налите, отколкото да проявят друга форма на вербална, физическа или релационна агресия. Значимо по-рядко учителите прибягват до заплашване и заяждане, а най-рядко те си служат с обидни думи и различни прояви на физическа агресия – замерване с предмет и удряне/блъскане. Все пак, трябва да се има предвид, че и според учителите средната честота на всички разгледани прояви на агресия от учител към ученик, е доста ниска (между „никога“ и „рядко“).

Според оценката на учителите, *различия по пол* в агресивното отношение на *учителите към учениците* се наблюдава също само за релационната и физическата агресия, където делът на момчетата, спрямо които са проявени такива форми на агресия, е близо 2 пъти по-висок от този на момичетата. По отношение на проявената вербална агресия от страна на учителите към учениците не се наблюдават различия по пол.

Дискусия

УЧИЛИЩНАТА СРЕДА КАТО ФАКТОР ЗА АГРЕСИЯ

Вижданията на учителите поставят училищната среда като фактор за формиране на агресивност и агресивно поведение при учениците, на предпоследно място след семейство, приятели извън училище, толерантност на обществото към насилие, медиите, извънучилищни занимания на учениците и социално-икономическото положение в страната. Най-сериозните влияния, свързани с особеностите на училищната среда, имат смесен характер – те касаят, както взаимоотношенията в училище и намесата на външни фактори в училищната среда (родители), така и фактори на физическата среда. Според учителите влиянието на изследваните фактори е относително силно - варира от „донякъде влияе“ до „силно влияе“.

Наред с предаване на знания и умения, учителите имат ролята на авторитет и един от най-важните социализиращи субекти за изграждане на ценностната система

на ученика и за коригиране на негативни възпитателни практики в семейството в случаи на необходимост. В отговорите на учителите всъщност се забелязва висока степен на защитно поведение и отричане на възможността училищната среда да е един от основните фактори за формиране на агресивност и агресивно поведение при учениците. Учениците прекарват голяма част от деня си в училище и този резултат показва склонността на учителите да приписват отговорността за проявите на агресия по-скоро на независещи от тях и на външни фактори.

СИГУРНОСТ В УЧИЛИЩЕ

Във връзка със сигурността на учениците в училище преобладават притесненията, свързани с подигравателното отношение, вербалната агресия, вкл. подигравки и отхвърляне от страна на съучениците. Не толкова ясно се открояват притесненията, свързани със страх от физическа агресия – побой в училище. С други думи, при изследваните ученици ясно се очертава притеснението по-скоро за психическата, отколкото за физическата сигурност. Тревожността, всекидневните притеснения са тясно свързани с взаимоотношенията между учениците. Това налага внимателна намеса на преподаватели и психолози, а когато е необходимо, и на родителите, за балансиране на отношенията между учениците.

Все пак трябва да се има предвид, че близо един на всеки тринадесет ученика е носил средство за самозащита в училище поне веднъж. Този резултат може да се разглежда като индикатор, свързан със страх за физическата сигурност поне на част от учениците и/или техните родители. Освен това, оказва се, че колкото по-често учениците носят със себе си средства за самозащита в училище, толкова по-вероятно е да проявят някаква форма на агресия спрямо учител и съученици, най-вече по-тежка форма на физическа агресия. Това от една страна, означава, че мерките за физическата сигурност на учениците са от ключово значение за редуциране на тежките

форми на физическа агресия, които макар и по-рядко срещани, може да имат много сериозни негативни последици върху здравето на учениците и нормалното функциониране на цялата училищна общност. От друга страна, личностните особености не могат да бъдат пренебрегвани – при индивиди с привично агресивно поведение и особено във физическа форма, биха могли да се проявяват нагласи и готовност за самозащита чрез физически средства.

ВЗАИМООТНОШЕНИЯ В УЧИЛИЩНА СРЕДА И АГРЕСИЯ

Един от най-съществените аспекти на социалния контекст, в който подрастващи и юноши се възпитават, обучават, образоват и се научават на социални поведения, са междуличностните отношения в клас. Обобщените резултати показват, че повече от $\frac{3}{4}$ от учениците се чувстват интегрирани в класа си и се разбират добре помежду си. Всеки седми ученик се чувства донякъде интегриран, а всеки четиринадесети – в една или в друга степен аутсайдер. Тези данни показват, че като цяло микроклиматът по паралелки е относително добър.

В подкрепа на очакванията ни, наблюдава се и следната тенденция: пропорционално на броя съученици, с които даден ученик не се разбира, се увеличават прояви на лека форма на физическа агресия спрямо съученици и учители, както и на вербална и релационна агресия спрямо съученици. Подобна тенденция не се наблюдава по отношение на по-тежката форма на физическа агресия спрямо съученик, както и по отношение на вербалната и релационна агресия спрямо учител. Изводът е, че са необходими целенасочени усилия за интеграция на отхвърляните индивиди от групата, от класа, с оглед редуциране на различни форми на агресия, както по отношение на съученици, така и по отношение на учители. Но също така е ясно, че социално-психичният климат и възприеманите норми в училище все пак не допускат доминиране на тежките физически форми на агресивно поведение и те остават като единични случаи.

АГРЕСИЯ И ТОРМОЗ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА МЕЖДУ УЧЕНИЦИ

Данните от изследването *сред учениците* показват, че вербалната, директната физическа и релационната агресия са силно проявени във взаимоотношенията на учениците в изследваните училища. Най-честата форма на агресия, която учениците твърдят, че проявяват е да се подиграват или да дразнят свои съученици. На следващо място се нареждат блъскането, ритането или удрянето на съученик, следвано от заплахи към съученик и побой на съученик.

Обобщените резултати показват, че повече от половината ученици са били жертва на вербален, психически или физически тормоз от страна на съученици. При онези, които са били обект на поне една от формите на агресия от страна на съученици, нараства и вероятността за проява на някаква форма на агресия спрямо учител и съученици, най-вече на вербална агресия спрямо съученици.

На повече от половината от изследваните ученици се е случвало да защитят някой по-слаб от тях, което е косвен индикатор за това, че защитаваните ученици са били обект на тормоз. Изглежда, че това е доста разпространена и приета контекстуално социална норма, т.е. специфично нормативно поведение според очакванията на конкретната социална среда – училищната. Очевидна е необходимостта педагози и психолози да се стараят да представят и разясняват по-адекватни възможности за реакция на деца и юноши в техните опити да защитят по-слаб или нуждаещ се от помощ съученик и приятел.

Очакванията ни за различия по пол се потвърждават по отношение на проявите на физическа агресия, които съгласно хипотезата ни се оказват по-разпространени сред момчетата. В противовес на очакванията ни, момчетата се оказват и вербално по-агресивни от момичетата, а значими различия по пол при проявите на индиректна агресия не се наблюдават. При момичетата сравнително по-рядко се случва да са обект на физическа агресия или на заплахи за та-

кава. Но те по-често са обект на избягване и изолация от страна на съученици, в сравнение с момчетата. С други думи, в съответствие с данни от множество други изследвания в национален и световен мащаб (напр. Калчев, 2003; Archer, 2004; Estevez et al., 2014), момчетата по-често са не само агресори, но и жертви на почти всички изследвани форми на агресия в училище, в сравнение с момчетата. Изключение прави само избягването от страна на съученици като проява на релационна агресия, от която страдат по-често момчетата.

Данните от изследването *сред учителите* показват сходни резултати за различните форми на агресия и тормоз във взаимоотношенията на ученици. Учениците най-често проявяват вербална агресия помежду си (обиждане, заяждане и подиграване/дразнене) и тя е значимо по-разпространена от индиректната и релационна агресия. Учителите посочват, че по-тежката форма на физическа агресия (нанасяне на побой) се случва значимо по-рядко между учениците, в сравнение с останалите форми на агресия.

Най-голяма част от учителите твърдят, че учениците, които тормозят свои съученици, са между 3–5 на 100 ученици в училището им. Малка част от учителите са свидетели на по-тежък физически тормоз. Около 1/3 смятат, че и момчетата и момчетата проявяват тормоз към съучениците, докато друга голяма част учители посочват, че основно момчетата са инициатори на тормоза.

За разлика от резултатите, получени от изследването сред учениците, половината от учителите посочват, че не се наблюдават различия по пол при учениците – обект на тормоз. Според тях, сходен брой момчета и момичета стават жертви на тормоз. Повече от 1/3 не могат да определят кои по-често са обект на тормоз. Последният резултат подсказва недостатъчно внимание и заинтересованост към проблемното поведение на учениците извън преподавателската дейност. Вместо активен субект при регулиране на поведението и взаимоотношенията на учениците, учителите в много

случаи се превръщат просто в свидетели на конфликтни ситуации. Незаинтересоваността, неспособността и/или некомпетентността им да вземат адекватни мерки за овладяване на проблемните поведения на учениците може да доведе до negliжирание на присъствието и авторитета им от страна на ученици и родители.

АГРЕСИЯ И ТОРМОЗ ВЪВ ВЗАИМООТНОШЕНИЯТА УЧЕНИК-УЧИТЕЛ

Темата за взаимоотношенията учител-ученик е изключително значима от гледна точка на самите ученици, на техните родители, на местното обществено мнение, а и на самите учители, училищни психолози, педагогически съветници и директори.

В подкрепа на хипотезата ни, не само според изследваните ученици, но и според *самите учители*, те са обект на прояви на вербална и релационна агресия *от страна на ученици* значимо по-често, отколкото на физическа агресия. Учениците твърдят, че най-честите прояви на агресия от тяхна страна към учителите са заяждане, подигравки или дразнене, а най-редките – замеряне и удряне, блъскане или ритане. Сходни са данните, получени от учителите. Според тях, заяждането като форма на вербална агресия, следвано от подигравки или дразнене с неприлични жестове/поведение, се манифестира значимо по-често от учениците спрямо тях, в сравнение с всички останали изследвани прояви на агресия, най-вече физическите. Освен това, учителите твърдят, че заплашването, наричането с обидни думи и разпространяването на неприятни клюки и слухове от страна на учениците, се среща значимо по-често от проявите на физическа агресия, но по-рядко от прояви като заяждане и подигравка/дразнене. Така да се каже, вербална и невербална, изразени пряко или като индиректна агресия се срещат по-често отколкото физическа спрямо учители. Трябва да се има предвид, че средната честота на всички разгледани прояви на агресия от ученик към учител, според самите учители, е относителна ниска (между „никога“ и „рядко“).

От една страна, обяснение за тези резултати може да бъде нормативният характер на училищната среда и ясно изразената йерархичност в отношенията ученик-учител. Те предполагат засилване на страха от санкция при проява на по-директни и по-тежки форми на агресия от страна на ученик, каквато е физическа форма. От друга страна, ниската честота на проявите на физическа агресия предоставя достатъчно широка база за работа с психологически средства и техники относно вербалния и психологически агресивен натиск от страна на учениците.

По отношение на *агресията от страна на учител към ученик*, данните от учителите показват, че в отговор на провокация от ученик те значимо по-често са прибегвали до това да засрамят ученик пред останалите, отколкото да проявят друга форма на агресия. Значимо по-рядко учителите заплашват и се заяждат с ученик, а най-рядко те си служат с обидни думи и различни прояви на физическа агресия – замерване с предмет и удряне/блъскане. Освен това, трябва да се има предвид, че според учителите средната честота на всички изследвани прояви на агресия от учител към ученик, е доста ниска (между „никога“ и „рядко“), подобно на тези от ученик към учител.

Впечатление прави значимата разлика в честотата на засрамването и обиждането с думи/заяждането с учениците. Очевидно, а и обяснено е, че вменяването на срам/вина, се възприема от учителите като значимо по-мека и по-приемлива от тяхна страна, в сравнение с директно отправяна вербална агресия. От друга страна, явно е, че много учители не забелязват или не се интересуват от риска да обидят ученик посредством вменяване на срам/вина.

Мнението на учителите относно реакцията на техни колеги при провокация от страна на ученик показват, че те оценяват поведението на колегите си като сходно на собственото си поведение в подобни ситуации.

И според учениците, и според учителите, момчетата значимо по-често проявяват физическа и релационна агресия по отно-

шение на учителите и са обект на такава от тяхна страна в сравнение с момчетата. От друга страна, налице са известни различия в проявеното поведение спрямо момчета и спрямо момчетата. Учителите, според изследваните ученици, са проявили повече физическа и релационна агресия към момчетата, отколкото към момчетата. Докато различия по вербална агресия спрямо двете групи не се наблюдават. Освен това, $\frac{3}{4}$ от учениците твърдят, че нито една от тези форми на агресия не е упражнявана спрямо тях. Създаването от някои ученици напрежение рефлектира върху отношението и работата на учителите, които оказват психологически натиск за овладяването на ситуацията, въпреки че би трябвало да се прибегва до по-конструктивни диалогични форми на поведение.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Изследваните учители не разглеждат училищната среда и взаимоотношенията си с учениците като водещ фактор за формиране и прояви на агресивност сред учениците. Те приписват основните причини за агресия на семейството, приятелския кръг извън училище и редица други фактори, а като определящ фактор от училищната среда посочват взаимоотношенията между самите ученици.

Същевременно, резултатите от изследването сред ученици показват, че тяхното проблемно поведение не може да се разглежда извън контекста на училищната среда, вкл. усещането им за несигурност в училище, влошените им взаимоотношения със съученици и учители.

И според учениците, и според учителите, най-разпространената форма на агресия във взаимоотношенията със съученици и учители е вербалната. Освен това, наблюдава се относителна реципрочност във формите на агресия между ученици, както и между ученици и учители. Също така във и извън училищна среда, субектите и обектите на агресия и тормоз в училище по-често са едни и същи, както във взаимоотношенията на ученици, така и във взаимо-

отношенията ученик-учител. Момчетата, както и по-слабо интегрираните ученици, по-често са агресори и жертви не само на физическа, но и на вербална агресия в училище. За момчетата в ролята им на субект и обект на агресия са по-характерни само някои форми на индиректна агресия, макар че полови различия в индиректната агресия не се отчитат.

Подобно на повечето изследвания в тази област и това изследване има някои ограничения: – използването на въпросник с опростени скали и на въпроси с множествени отговори, съобразени с възрастовите особености на учениците от начален етап на образование; – събиране на данни сред ученици и ограничен брой учители, без да бъдат обхванати останалите заинтересовани страни. Независимо от тези напълно обясними ограничения, изследването предоставя ценни насоки за създаване на политики и програми за превенция на агресията, насилието и тормоза в училище, за създаване на по-сигурна училищна среда. Успешното овладяване на агресията в училищната среда изисква институционална и лична отговорност. Необходим е единен, координиран и последователен подход от страна на отговорните институции, училищното ръководство, учителския състав, училищните психолози, педагогическите съветници, родителите, както и активно участие на учениците.

ЛИТЕРАТУРА

1. Деларош, П. (2011). Проблемите на юношеството. Център за психосоциална подкрепа, София.
2. Зографова, Й. (2008). Проблемът за агресивността – развитие на концептуалната сфера и възможности за разширение. Психологични изследвания, 1, 99-120.
3. Зографова, Й. (2001). Агресивността на българина в условията на преход. Изд. „Акад. М. Дринов“, София.
4. Калчев, Пл. (2003). Тормоз и виктимизация от връстниците. Изд. Парадигма, София.
5. Кръстев, Ал. (2011). Психологически модели на агресивно поведение при ученици от средна училищна възраст. Българско списание по психология, Сборник научни доклади, VI-ти национален конгрес по психология, София 18-20.11.2011, 288-292.
6. Шумкова, И. (2006). Проблеми в поведението. Проблеми в общуването. Изследване сред юноши и девойки на възраст от 13 до 18 години. Годишник на Софийския университет „Св. Климент Охридски“, Философски факултет. Книга „Психология“, том 100, стр. 313-328.
7. Андреева, Г. (2001). Социална психология. Изд. „Аспект-Пресс“, Москва.
8. Бандура, А. (2000). Теория на социалното учение. Санкт-Петербург: Евразия.
9. Истрофилова, О. (2014). Организацията на работата на педагога с агресивни деца и подрастващите. Изд. НВГУ.
10. Anderson, C. and B. Bushman (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51.
11. Archer, J. (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology*, 8: 291-322.
12. Arnet, J. (2013). *Adolescence and Emerging Adulthood: A Cultural Approach*. Pearson, New Jersey.
13. Baron, R. (1977). *Human Aggression*. Plenum Press, New York.
14. Bellmore, A., Witkow, M., Graham S., Juvonen T. (2005). From beliefs to behavior: the mediating role of hostile response selection in predicting aggression. In: *Aggressive behavior*, V. 31, pp. 453-472.
15. Berkowitz, L. (1993). *Aggression: its causes, consequences, and control*. NY: McGraw-Hill.
16. Bjorkqvist, K. (1992). Sex differences in physical, verbal, and indirect aggression. *Sex roles*, Vol. 30, Nos. 3\4.
17. Buss, A. H. (1961). *The psychology of aggression*. John Wiley & Sons: New York.
18. Dodge, K. A., Coie, J. D. (1987). Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *J. Pers. Soc. Psychol.* 53:1146-58.
19. Estévez, E., Emler, N. P., Cava, M. J., and Inglés, C. J. (2014). Psychosocial adjustment in aggressive popular and aggressive rejected adolescents at school. *Psychosoc. Interv.* 23, 57-67.
20. Finkenauer, C., Engels, R., Baumeister, R. (2005). Parenting behavior and adolescent behavioral and emotional problems: The role of self-control. In: *International Journal of behavioral development*. Vol. 29, pp. 58-69.

21. **Geen, R.** (2001). Human aggression. Open University Press, Buckingham.
22. **Huesmann, L.** (1998). The Role of Social Information Processing and Cognitive Schema in the Acquisition and Maintenance of Habitual Aggressive Behavior. In: Human Aggression: Theories, Research, and Implications for Social Policy, ed. Geen, R., Donnerstein, E. NY.
23. **Krahe, B., Busching, R.** (2014). Interplay of normative beliefs and behavior in developmental patterns of physical and relational aggression in adolescence: a four-wave longitudinal study. *Frontiers of Psychology*, Vol. 5, 1-11.
24. **Laursen, B., D. Wilder, P., Noack, V. Williams** (2000). Adolescent perceptions of reciprocity, authority, and closeness in relationships with mothers, fathers and friends. *International Journal of Behavioral Development*, pp. 447-464.
25. **Lösel, F., Bliesener, T. and D. Bender** (2007). Social Information Processing, Experiences of Aggression in Social Contexts, and Aggressive Behavior in Adolescents. *Criminal Justice and Behavior*, 34: 330-347.
26. **Maslow, A. H.** (1959). Cognition of being in the peak experiences. *The Journal of Genetic Psychology*, 94, 43-66.
27. **Olweus D. and S. Limber** (2010). The Olweus Bullying Prevention Programme: Implementation and Evaluation over two Decades. In: *Handbook of Bullying in School. An International Perspective*, Routledge, NY.
28. **Pickett, W., Craig, W., Harel, Y., Cunningham, J., Simpson, K., Molcho, M.** (2005). Cross-national Study of Fighting and Weapon Carrying as Determinants of Adolescent Injury. *Pediatrics*. ;116(6):e855–e863.
29. **Ryan, A. M.** (2001). The peer group as a context for the development of young adolescent motivation and achievement. *Child Development*, 72(4), 1135-1150.
30. **Rigby, K.** (1997). *Bullying in school and what to do about it*. London: Jessica Kingsley.
31. **Tome, G., Matos, M., Simoes, C., Diniz, J., Camacho, I.** (2012). How Can Peer Group Influence the Behavior of Adolescents: Explanatory Model *Global Journal of Health Science*, Vol. 4, No. 2; pp. 26-35.
32. **Vitaro, F., Brendgen, M., and E. D. Barker** (2006). Subtypes of aggressive behaviors: A developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 30: 12-19.
33. **Warburton, W., Anderson, K.** (2015). Aggression, *Social Psychology of. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol. 1, 373-380.
34. **Wijnen, L., Harakeh, Z., Dijkstra, J., Veenstra, R., Vollebergh, W.** (2016). Aggressive and prosocial peer norms: change, stability, and associations with adolescent aggressive and prosocial behavior development. *Journal of Early Adolescence*, 1-26.
35. **Werner, N., Hill, L.** (2010). Individual and peer group normative beliefs about relational aggression. *Child Development*, Vol. 81, Number 3, 826-836.

REFERENCES

1. **Delarosh, P.** (2011). Problemita na yunoshestvoto. [The problems of adolescence] Psychological support center, Sofia. (In Bulgarian).
2. **Zografova, Y.** (2008). Problemat za agresivnostta – razvitiye na kontseptualnata sfera i vazmojnosti za razshirenie. [The problem of aggression - development of the conceptual sphere and opportunities for expansion]. *Psychological research* 1, 99-120. (In Bulgarian).
3. **Zografova, Y.** (2001). Agresivnostta na balgarina v usloviata na prehod. [The aggressiveness of the Bulgarian in the conditions of transition]. Ed. „Akad. M. Drinov“, Sofia. (In Bulgarian).
4. **Kalchev, P.** (2003). Tormoz i viktimizatsia ot vrasnitsite. [Harassment and victimization by peers]. Ed. „Paradigma“, Sofia. (In Bulgarian).
5. **Krastev, A.** (2011). Psihologicheski modeli na agresivno povedenie pri uchenitsi ot sredna uchilishtna vazrast. [Psychological models of aggressive behavior in middle school students]. *Bulgarian Journal of Psychology*. Collection of scientific reports. IV National Congress of Psychology. Sofia, 18-20.11.2011, 288-292. (In Bulgarian).
6. **Shumkova, I.** (2006). Problemi v povedenieto. Problemi v obshtuvaneto. Izsledvane sred yunoshi i devoyki na vazrast ot 13 do 18 godini. [Behavioral problems. Communication problems. Study among adolescents and girls aged 13 to 18 years]. *Yearbook of Sofia University „St. Kliment Ohridski“, faculty of Philosophy*. Book “Psychology”, vol. 100, 313-328. (In Bulgarian).
7. **Andreeva, G.** (2001). *Socialnaya psihologiya*. [Social Psychology]. Ed. „Aspekt-Press“, Moskva. (In Russian).
8. **Bandura, A.** (2000). *Teoriya sotsialnovo naucheniya*. [Social learning theory]. Ed. Sankt-Peterburg: Evraziya. (In Russian).
9. **Istrofilova, O.** (2014). Organizatsia rabotay pedagoga s agresivnaimi detmi i podrostki. [Organization of the teacher’s work with aggressive

- children and adolescents.]. Ed. NVGU. (In Russian).
10. **Anderson, C. and B. Bushman** (2002). Human aggression. *Annual Review of Psychology*, 53, 27-51.
 11. **Archer J.** (2004). Sex differences in aggression in real-world settings: A meta-analytic review. *Review of General Psychology*, 8:291-322.
 12. **Arnet, J.** (2013). *Adolescence and Emerging Adulthood: A Cultural Approach*. Pearson, New Jersey.
 13. **Baron, R.** (1977). *Human Aggression*. Plenum Press, New York.
 14. **Bellmore, A., Witkow, M., Graham S., Juvanan T.** (2005). From beliefs to behavior: the mediating role of hostile response selection in predicting aggression. In: *Aggressive behavior*, V. 31, pp. 453-472.
 15. **Berkowitz, L.** (1993). *Aggression: its causes, consequences, and control*. NY: McGraw-Hill.
 16. **Bjorkqvist, K.** (1992). Sex differences in physical, verbal, and indirect aggression. *Sex roles*, Vol. 30, Nos. 3/4.
 17. **Buss, A. H.** (1961). *The psychology of aggression*. John Wiley & Sons: New York.
 18. **Dodge, K. A., Coie, J. D.** (1987). Social information processing factors in reactive and proactive aggression in children's peer groups. *J. Pers. Soc. Psychol.* 53:1146-58.
 19. **Estévez, E., Emler, N. P., Cava, M. J., and Inglés, C. J.** (2014). Psychosocial adjustment in aggressive popular and aggressive rejected adolescents at school. *Psychosoc. Interv.* 23, 57-67.
 20. **Finkenauer, C., Engels, R., Baumeister, R.** (2005). Parenting behavior and adolescent behavioral and emotional problems: The role of self-control. In: *International Journal of behavioral development*. Vol. 29, pp. 58-69.
 21. **Geen, R.** (2001). *Human aggression*. Open University Press, Buckingham.
 22. **Huesmann, L.** (1998). The Role of Social Information Processing and Cognitive Schema in the Acquisition and Maintenance of Habitual Aggressive Behavior. In: *Human Aggression: Theories, Research, and Implications for Social Policy*, ed. Geen, R., Donnerstein, E. NY.
 23. **Krahe, B., Busching, R.** (2014). Interplay of normative beliefs and behavior in developmental patterns of physical and relational aggression in adolescence: a four-wave longitudinal study. *Frontiers of Psychology*, Vol. 5, 1-11.
 24. **Laursen, B., D. Wilder, P., Noack, V. Williams** (2000). Adolescent perceptions of reciprocity, authority, and closeness in relationships with mothers, fathers and friends. *International Journal of Behavioral Development*, pp. 447-464.
 25. **Lösel, F., Bliesener, T. and D. Bender** (2007). Social Information Processing, Experiences of Aggression in Social Contexts, and Aggressive Behavior in Adolescents. *Criminal Justice and Behavior*, 34: 330-347.
 26. **Maslow, A. H.** (1959). Cognition of being in the peak experiences. *The Journal of Genetic Psychology*, 94, 43-66.
 27. **Olweus D. and S. Limber** (2010). The Olweus Bullying Prevention Programme: Implementation and Evaluation over two Decades. In: *Handbook of Bullying in School. An International Perspective*, Routledge, NY.
 28. **Pickett, W., Craig, W., Harel, Y., Cunningham, J., Simpson, K., Molcho, M.** (2005). Cross-national Study of Fighting and Weapon Carrying as Determinants of Adolescent Injury. *Pediatrics*. ;116(6):e855-e863.
 29. **Ryan, A. M.** (2001). The peer group as a context for the development of young adolescent motivation and achievement. *Child Development*, 72(4), 1135-1150.
 30. **Rigby, K.** (1997). *Bullying in school and what to do about it*. London: Jessica Kingsley.
 31. **Tome, G., Matos, M., Simoes, C., Diniz, J., Camacho, I.** (2012). How Can Peer Group Influence the Behavior of Adolescents: Explanatory Model *Global Journal of Health Science*, Vol. 4, No. 2; pp. 26-35.
 32. **Vitaro, F., Brendgen, M., and E. D. Barker** (2006). Subtypes of aggressive behaviors: A developmental perspective. *International Journal of Behavioral Development*, 30: 12-19.
 33. **Warburton, W., Anderson, K.** (2015). Aggression, *Social Psychology of. International Encyclopedia of the Social & Behavioral Sciences*, 2nd edition, Vol. 1, 373-380.
 34. **Wijnen, L., Harakeh, Z., Dijkstra, J., Veenstra, R., Vollebergh, W.** (2016). Aggressive and prosocial peer norms: change, stability, and associations with adolescent aggressive and prosocial behavior development. *Journal of Early Adolescence*, 1-26.
 35. **Werner, N., Hill, L.** (2010). Individual and peer group normative beliefs about relational aggression. *Child Development*, Vol. 81, Number 3, 826-836.

БЛАГОДАРНОСТИ

Авторите изказват благодарност на Министерство на образованието и науката за възлагането и финансирането на проект „Изследване на про-

явите на агресия и насилие в училище – форми, фактори и мотиви“.

Авторите изказват специални благодарности на проф. д-р Йоланда Зографова за съдър-

жателните препоръки и на проф. д-р Антоанета Христова за полезните коментари, които помогнаха за повишаване на научната стойност на статията.

Assoc. Prof. Diana Bakalova, PhD

Asst. Prof. Ekaterina Dimitrova, PhD

Asst. Prof. Viktoriya Nedeva-Atanasova, PhD

Institute for Population and Human Studies

Bulgarian Academy of Science

dibakalova@gmail.bg;

keiti_d@mail.bg; vnedevabas@gmail.com